

Un fals dilema: Islam i democràcia

Panoràmica de la situació actual al món àrab

VISTA PRÈVIA

Alguna cosa es mou en el món àrab. I a Occident, de nou, ens ha agafat per sorpresa. Com ja va succeir amb la caiguda del bloc soviètic, que vam ser incapaços de veure que sota els règims hi ha una ciutadania amb uns valors molt més similars als nostres del que ens pot semblar a simple vista. La defensa de la justícia i la llibertat. El món àrab ja es mou. I ara falta que Occident l'ajudi a avançar cap a la democràcia.

Introducció

Revolució de Gessamí? Revolució dels Faraons? Revolució 2.0? Els recents esdeveniments transcorreguts al món àrab han sacsejat, literalment, el panorama geopolític de la Mediterrània, amb conseqüències i reminiscències més enllà del *Mare Nostrum*, des de la Xina passant pels EUA o l'Iran.

Tot va començar el 17 de desembre de 2010, amb la immolació de Mohamed Bouazizi, un llicenciat en informàtica de 26 anys, a la ciutat de Sidi Bouzid, a Tunísia, per protestar contra la precarietat econòmica. La seva situació era, i és, anàloga a la de molts joves de tot el món àrab. Des que va acabar la carrera que no havia trobat feina i es dedicava a vendre fruites i verdures al carrer, fins que la policia tunisiana li va confiscar el carro perquè no tenia llicència, i el va humiliar i vexar públicament. En resposta, uns dies després, Bouazizi es va immolar.

Aquesta immolació no va ser l'inici de tot. Va ser-ne el detonant, ja que des de llavors se succeeixen les protestes, les manifestacions i tot un seguit d'accions reivindicatives a bona part dels països del món àrab. Com veurem, les condicions perquè les revoltes calin existeixen des de fa temps. Resumidament, aquestes sorgeixen de la combinació d'una població jove formada i preparada però sense oportunitats laborals —com mostra l'altíssima taxa d'atur juvenil (al voltant d'un 40%)— amb la manca de llibertats civils i polítiques i la corrupció i el nepotisme.

Aquesta situació insostenible alimenta les demandes de canvi de la població. «Molts de vosal-

Sergi Figueres
Màster en Relacions Internacionals per l'IBEI
i assistent d'investigació del CIDOB
sergi.figueres@gmail.com

» La immolació del jove tunisià Bouazizi va ser el detonant. Però les condicions perquè les revoltes calin existeixen des de fa temps

tres sou escèptics, no creieu que el canvi real pugui esdevenir. Hi ha massa por, massa falta de confiança. Tanmateix, si escollim seguir vivint en el passat, oblidats i ancorats en ell, mai ens mourem. Vull dir, especialment a la gent jove de qualsevol creença, de qualsevol país, que vosaltres, més que ningú, sou els que teniu l'habilitat per refer el nostre món»¹. Amb aquestes paraules pronunciades el juny de 2009 al Caire, el president nord-americà Barack Obama traslladava la responsabilitat del canvi als joves. Un canvi que significa democràcia i drets humans. I uns joves que amb la mort de Bouazizi s'han adonat que només rebel·lant-se podran ser lliures.

Tunisia

Tunisia ha estat la llavor, l'exemple a seguir. Va ser el primer lloc on la Revolució de Gessamí —anomenada així per la flor associada al món àrab— va triomfar, després d'obligar el president del règim autoritari instaurat el 1987, Zine al-Abidine Ben Ali (1936) a fugir sense destí, recalat a l'Aràbia Saudita un cop va ser rebutjat per l'Estat francès. Amb el triomf de les protestes populars, el fins aleshores primer ministre Moham-

med Ghannouchi (1941) va assumir la presidència interina del país, i afirmava que respectaria la Constitució i que iniciaria una transició cap a la democràcia. Com apunta el director del CIDOB Jordi Vaquer, «els primers passos del nou executiu han estat prometedors»². Entre d'altres mesures, s'ha establert una amnistia per als presos polítics, un permís especial perquè els exiliats puguin tornar al país, l'eliminació de qualsevol tipus de censura a Internet i als mitjans de comunicació, la legalització de tots els partits polítics i la detenció de la camarilla i dels més propers a Ben Ali que no van aconseguir fugir del país. Malgrat això, les protestes continuen, ja que l'oposició no accepta que membres de l'antic govern tutel·lin les reformes democràtiques. Així, a finals de febrer, Ghannouchi es va veure obligat a dimidir.

Però, què volien els tunisians? Per què van sortir al carrer a lluitar contra una dictadura malgrat l'amenaça de la repressió violenta que des de 1987 sostenia el règim? El periodista tunisià Béchir Ben Yahmed no té dubtes. I és que per ell, «el que volen els tunisians és un Islam tolerant i una democràcia autèntica. Ni més ni menys. Estan cansats d'humiliacions, injustícies i desigualtats d'oportunitats. El govern que

aporti la democràcia respectant l'Islam tindrà l'adhesió popular»³.

Algunes dades socioeconòmiques i sociodemogràfiques ens ajuden a obtenir una imatge més nítida de les causes que han fet de Tunisia el laboratori i el port exportador de la Revolució. Amb una població de 10.589.025 habitants, segons el *The CIA World Factbook*, i una mitjana d'edat de 29,7 anys, Tunisia té una taxa d'alfabetització del 74,3%,— 83,4% entre els homes i 65,3% entre les dones—, una taxa d'atur del 14% i un 3,8% de població que viu sota el llindar de la pobresa. Així, doncs, podem veure com Tunisia té una estructura social formada per una incipient classe mitjana, amb joves formats que tenen a la seva disposició una bona connexió a Internet —3.500.000 usuaris— i a la telefonia mòbil —9.750.000 aparells. I si a aquest progrés social hi afegim la manca de llibertats polítiques, la corrupció i un nepotisme brutal que es constata amb l'enriquiment personal de Ben Ali i, sobretot, de la seva segona esposa, Leila Trabelsi (1957) i tota la seva família, podem entendre que la situació fos explosiva.

L'informe d'Amnistia Internacional de 2010 detalla la situació dels drets humans a Tunisia. Estipula que «la llibertat d'expressió, d'associació i de reunió

1 OBAMA, «Obama's Speech in Cairo (discurs)».

2 VAQUER, «Túnez tras la revolución».

3 BEN YAHMED, «Une nouvelle Tunisie».

La combinació de joves formats i preparats però sense oportunitats laborals amb la manca de llibertats civils i polítiques, la corrupció i el nepotisme són el caldo de cultiu de les revoltes

segueixen essent severament restringides. Els crítics amb el govern, incloent els periodistes, els defensors dels drets humans i els activistes universitaris han estat perseguits i amenaçats. Centenars de persones han estat empresonades seguint judicis injustos, acusats de delictes associats amb el terrorisme. La tortura i els maltractaments són a l'ordre del dia, així com les miserables condicions de les presons»⁴. Si a això hi afegim que no hi ha mitjans de comunicació lliures i plurals que permeten rebre informació veraç, expressar-se lliurement i denunciar tots aquests fets, podem entendre la crispació general de la societat tunisiana. L'Índex de Llibertat de Premsa de 2010 de Reporters Sense Fronteres situa Tunísia en la posició 164 de 178 estats, entre Uzbekistan i Vietnam⁵.

En ser el país on tot es va desencadenar, que va iniciar una cadena d'abast encara incalculable, Tunísia ha estat posada d'exemple en nombroses comparatives i ha agafat una imatge en part utòpica. Una bona mostra d'aquesta mitificació la trobem en el periodista francès Jean Daniel, quan diu que «la revolució tunisiana ens fa recordar tres moments històrics. En primer lloc, la immolació de l'estudiant convertit en

venedor ambulat ens recorda Jan Palach, que també va immolar-se a Praga abans de la primavera de 1968. El segon record és el de la insurrecció dels oficials portuguesos abans de la Revolució dels Clavells de 1974. I el tercer record és que la decisió de la Unió General de Treballadors tunisians cridant a la vaga general ens recorda Lech Walesa i la revolució polonesa de principis dels anys 80»⁶. Certament, té un punt d'utopia i d'idealisme. Tanmateix, la Revolució ha aconseguit que Ben Ali abandonés el poder i, per tant, ha complert el seu objectiu principal.

Egipte

La Revolta dels Faraons, com es coneix la Revolució de Gessamí a Egipte, també ha triomfat. I Egipte és un país molt rellevant, tant si ho mirem des d'un punt de vista polític, econòmic o cultural, com des de la vessant geoeconòmica. Amb 82.000.000 d'habitants, una situació geogràfica a cavall d'Orient i Occident —amb el cabdal Canal de Suez— i una potència cultural que s'expandeix per tot el món àrab —com mostren, entre d'altres, les telesèries de producció pròpia—, Egipte no és Tunísia. Així, si l'efecte contagi tunisià

cap a Egipte és innegable, el d'Egipte cap a la resta del món àrab és més que destacable. I és que la influència que Egipte exerceix sobre Jordània, Síria, Palestina, Líbia, Iemen o Aràbia Saudita és molt elevada.

No es pot entendre la situació actual a Egipte, i en part, la mentalitat de la població en tot el que fa referència a la Revolta dels Faraons sense conèixer la història d'Egipte i, molt especialment, el paper de Jamal Abdel Nasser (1918-1970), el líder egipci més rellevant del segle XX, el qual va aconseguir un ampli suport popular gràcies a tres elements claus que va crear i potenciar: el socialisme àrab; autoerigir-se com a símbol de la unitat d'Egipte i del progrés del món àrab; i fer d'Egipte la potència àrab líder en el marc de Guerra Freda (1947-1991), dins del bloc dels no-alineats. Egipte, doncs, sempre ha tingut somnis —o esperances— de grandesa. Per tot el que van ser a l'època dels faraons i per tot el que semblava que podia arribar a ser en època de Nasser. I aquest somni encara perdura.

I com que perdura, la societat egípcia s'ha mobilitzat contra qui obstaculitza la consecució d'aquest somni, d'aquests anhels i esperances: Hosni Mubàrak (1928), que s'ha mantingut al poder des de 1981, quan va succeir Anwar al-Sadat (1918-1981), després del seu assassinat. La situació soci-

4 *The State of the World's Human Rights 2010.*

5 *Press Freedom Index 2010.*

6 DANIEL, «Renaissance d'une nation».

» Ben Ali i Mubàrak han estat víctimes de la modernització de la societat, amb l'emancipació de la dona i el desenvolupament de l'ensenyament, la cultura i la laïcitat

al era anàloga a Tunísia, i si hi sumem l'efecte contagi, la revolta era imminent. Com detalla el periodista francès Maurice Szafran, «des de fa trenta anys, la família del rais Mubàrak no sols ha controlat la política egípcia, sinó que ha dominat sectors sencers de l'economia, sobretot, el financer. Corrupció, nepotisme, aquí i allí»⁷. Avui, Egipte, té una població amb una mitjana d'edat de 24 anys, una taxa d'alfabetització del 71,4%, —83% entre els homes i 59,4% entre les dones—, una taxa d'atur del 9,7% i un 20% de població que viu sota el llindar de la pobresa. Unes dades similars a les tunisianes però amb alguna diferència. Així, la menor taxa d'atur contrasta amb la major proporció de la població que viu per sota del llindar de la pobresa. El caldo de cultiu per a la Revolució també existia des de feia temps. Pel que fa a les comunicacions, veiem com Egipte també gaudeix d'una connexió a Internet força elevada, amb 20.136.000 persones que hi tenen accés, i 55.352.000 aparells de telefonia mòbil, sempre segons *The CIA World Factbook*. Prou similituds com perquè la Revolució de Gessamí de Tunísia impregnés el país dels faraons.

En el cas específic d'Egipte, un cop derrocat el règim de Mubàrak, cal tenir molt en compte el paper dels Germans

Musulmans, el partit degà de l'islamisme polític en ser fundat el 1928 per Hassan al-Banna (1906-1949). El seu projecte passa per construir un país laic on es respecti la tradició musulmana, perquè com afirma Hamdy Hasan (1949), exportaveu parlamentari dels Germans Musulmans, «un govern religiós no serveix per a Egipte»⁸. Per Hasan, cada país ha de seguir els seus propis passos, però considera Turquia un model que ha portat bons resultats.

Per contra, el prestigiós historiador Eric Hobsbawn ens descriu els Germans Musulmans com un «moviment fonamentalista fortament hostil al liberalisme i al comunisme»⁹. De la mateixa manera, el filòsof francès Bernard-Henri Lévy creu que «res permet afirmar que hagin canviat tan profundament, com fan distingits estudiosos de l'Islam polític que venen encadenant patinades i errors d'anàlisi durant els últims 30 anys»¹⁰. I en la mateixa línia, l'historiador nord-americà Walter Laqueur exposa que «és cert que els islamistes sunnites són, en conjunt, menys fanàtics que els xiïtes. Suposem que els Germans Musulmans es comportin de la millor manera possible. Això no impedirà que segueixin defensant la teo-

8 Entrevista a Hamdy Hasan

9 HOBBSAWN, *Historia del Siglo XX*.

10 LÉVY, «Preguntas sobre la revolución egipcia».

7 SZAFRAN, «Dictateur, un métier difficile».

cràcia (*wilayat al faqih*), que s'oposin a la igualtat de drets de les dones i de les minories, que proposin la lapidació de les dones com a forma de càstig... Potser donen menys importància a la *jihad*, però tampoc renunciaran a ella, perquè és l'essència de la seva ideologia»¹¹.

Aquest contrast d'opinions es produeix perquè els Germans Musulmans no són un cos uniforme, sinó que dins seu existeix una pugna entre diversos corrents. Però el que és cert és que tenen molt present —de forma anàloga al partit An-Nahda de Tunísia— que no podran provocar un retrocés en els drets i llibertats adquirits al llarg del temps per la població dels seus respectius països, i en especial, no poden anar enrere en el paper de la dona a la societat. A més, cal relativitzar el seu pes polític, ja que no s'espera que sobrepassin el 15% dels vots en les futures eleccions generals, segons la major part de sondejos existents¹². Com afirma l'especialista de la London School of Economics, Fawaz A. Gerges, els Germans Musulmans «no són els responsables de l'actual aixecament, i ells ho saben. La punta de llança de la revolta contra l'*status quo* és la classe mitjana acorralada pels problemes econòmics. Si bé constitueixen el grup opositor més poderós i ben orga-

nitzat, els Germans Musulmans saben que els altres grups, i en especial els juvenils, poden inclinar el poder en favor d'el-Baradei¹³ o d'altres figures, com el dissident de tendència liberal Ayman Nur o com Amro Musa, secretari general de la Lliga Àrab i un polític popular a Egipte. Així, doncs, la situació és fluida i incerta»¹⁴.

De la mateixa manera, també cal tenir en compte el paper que ha jugat i juga l'exèrcit en la vida política a Egipte, no exempt de riscos per a la democràcia. Un exèrcit potent, ja que Egipte és el segon país que rep més ajuda militar dels EUA —com a recompensa per la pau signada amb Israel el 1979. Al llarg de la Revolució, l'exèrcit ha actuat de forma neutra i, en ocasions, de forma ambigua i contradictòria. Si bé és cert que va declarar que no actuaria en contra dels manifestants anti-Mubàrak, tampoc va fer res quan grups hostils als manifestants, contractats per Mubàrak i alliberats de les presons, els van atacar a la plaça de Tahrir. Això és així perquè

a l'exèrcit egipci hi conviuen comandaments afins a Mubàrak —ja que ell mateix va ser un alt membre de la jerarquia militar— amb soldats de lleua, és a dir, ciutadans comuns que en bona part tenen els seus amics i familiars entre els manifestants.

Però al marge d'aquesta divisió entre estaments, cal destacar que una part important de la cúpula militar s'oposava que el fill de Mubàrak fos el successor del seu pare. Com explica el coordinador del Programa Mediterrània del CIDOB, Eduard Soler, «un sector integrat per membres del partit governamental, el Partit Nacional Democràtic, en aliança amb una elit empresarial enriquida ràpidament gràcies a un procés de privatitzacions i liberalització econòmica, confiava en Gamal Mubarak, principal exponent d'aquest sector. Les forces armades mai han tingut especial estima ni tampoc han vist amb bons ulls que Egipte es convertís en una república hereditària»¹⁵. Ara bé, això tampoc vol dir que la cúpula militar vulgui encapçalar la transició cap a la democràcia. I és que com diu el catedràtic de ciències socials de la UPF Vicenç Navarro, «és improbable que l'exèrcit permeti una transició democràtica. Permetrà establir un sistema multipartidista, molt li-

11 LAQUEUR, «Egipto, mañana».

12 CASTELLS, «Revolución en Egipto».

13 Mohamed el-Baradei (1942) va guanyar el Premi Nobel de la Pau el 2005 per la seva tasca al capdavant de l'Agència Internacional de l'Energia Atòmica per impedir la proliferació d'armes nuclears. Amb l'esclat de la revolta a Egipte, es va traslladar al país amb la intenció d'encapçalar la transició cap a la democràcia.

14 GERGES, «Egipto y los Hermanos Musulmanes».

15 SOLER, «Ejército y poder en las protestas de Egipto».

La joventut ha estat el motor de les revoltes, Internet l'eina de contagi i Al-Jazeera l'eina de conscienciació de la població

mitat i supervisat per l'exèrcit, pel qual l'enemic número u no és el fonamentalisme islàmic, tot i que així ho presenti per tal d'aconseguir el suport del govern federal dels EUA i de la UE, sinó la classe treballadora i les esquerres, que són les úniques que eliminarien els privilegis»¹⁶.

Causes comunes

Després de les revolucions a Tunísia i a Egipte, altres països s'han alçat. Des de Líbia, Algèria, Marroc, Jordània o Palestina fins al Iemen, Oman, Bahrain, Aràbia Saudita o Iran. I tots ells —exceptuant Iran—, són països del món àrab amb unes característiques comunes òptimes per a la revolució: règims en decadència, sense llibertats civils ni polítiques i amb uns mitjans de comunicació controlats i censurats; autòcrates d'avançada edat, envoltats d'una camarilla fidel, que practiquen impunement el nepotisme i la corrupció de forma generalitzada; un context de crisi econòmica, de falta d'oportunitats laborals i d'augment de preus dels productes bàsics; una societat on predomina una població jove, cada vegada més formada i habituada a emprar les noves tecnologies. En resum, un còctel

explosiu que ha iniciat unes revoltes protagonitzades pels «muristes», els joves que no tenen cap més feina que «aguantar els murs» de ciutats com Casablanca, el Caire o Alger. La joventut ha estat el motor, Internet l'eina de contagi i Al-Jazeera l'eina de conscienciació.

Aquest caldo de cultiu és ben palpable. La Freedom House —think tank nord-americà que avalua periòdicament l'estat de la democràcia al món— situa el món àrab en un panorama fosc. En el seu índex de 2010¹⁷ —que indica el grau de drets polítics i llibertats civils que gaudeix la població d'un estat—, la major part de països de la zona són considerats com a «no lliures», englobant Egipte, Tunísia, Algèria, Líbia, Síria, Jordània, Iemen o Aràbia Saudita. En canvi, Marroc, Bahrain o el Líban són considerats com a «parcialment lliures». Però al marge de les dades, tots ells són països on els seus líders estan perdent l'autoritat moral en coartar les llibertats de la població. I com apuntava el general xinès Sun Tzu al segle IV a.C, l'autoritat moral és «allò que fa que el poble estigui en harmonia amb els seus dirigents, de forma que els seguirà en la vida i en la mort»¹⁸.

Si contrastem aquesta classificació amb l'Índex de Llibertat de Premsa 2010,

veiem que els països àrabs no respecten algunes premisses bàsiques de la democràcia, com la llibertat d'expressió i d'informació. Egipte (127), Algèria (133), Marroc (135), Bahrain (144), els territoris palestins (150), Aràbia Saudita (157), Líbia (160), Tunísia (164), Iemen (170) i Síria (173), d'un total de 178 països estudiats, se situen a les darreres posicions de la llista¹⁹.

En no existir mitjans de comunicació lliures —excepte alguna honorable excepció—, els joves universitaris i els activistes han hagut de buscar nous canals alternatius per expressar-se i informar-se. Així, els nous mitjans de comunicació digitals i les eines 2.0 —com per exemple el Twitter i, molt especialment, el Facebook— han estat eines claus per a l'inici, el manteniment i l'èxit de les revoltes. En el discurs «Encerts i errors d'Internet: reptes en un món interconnectat» Hillary Clinton, Secretària d'Estat dels EUA, deia en referència a Tunísia i a Egipte que «Internet s'ha convertit en l'espai públic del segle XXI. La plaça del poble a nivell mundial, la classe, el mercat, la cafeteria i la discoteca»²⁰. De la mateixa manera, el sociòleg Manuel Castells es posiciona de forma similar, tot afirmant que «no

16 NAVARRO, «Lo que no se conoce sobre Egipto».

17 *Map of Freedom in the World 2010*.

18 SUN TZU, *El arte de la guerra*.

19 *Press Freedom Index 2010*.

20 CLINTON, «Internet Rights and Wrongs: Choices & Challenges in a Networked World (discurs)».

va ser una revolució per Internet. Però sense Internet aquesta revolució concreta mai no s'hauria produït. Per Internet van arribar imatges i informacions de Tunísia [a Egipte]. I les xarxes socials van ser la plataforma de mobilització, de coordinació, de solidaritat i de popularització de l'objectiu d'acabar amb Mubàrak. Es va passar immediatament del ciberespai a l'espai urbà»²¹.

De la mateixa manera, també trobem punts en comú quan analitzem la situació socioeconòmica dels diferents països. Per exemple, al Marroc, segons el professor de Ciència Política de la UNED José Ignacio Torreblanca, «molts elements que han desencadenat les revolucions a Tunísia i Egipte hi són presents, i les demandes dels joves marroquins són molt similars»²². Però, en canvi, a Algèria i a Líbia, on també hi ha hagut protestes, les condicions socioeconòmiques són diferents als casos exposats. Segons el periodista Ignacio Cembrero, «[Algèria] es diferencia de Tunísia i Egipte per la riquesa —com succeeix a Líbia— de les arquees de l'Estat gràcies als hidrocarburs —115.000.000 d'euros— i per un règim polític bicèfal, amb un cap civil, [Abdelaziz] Buteflika, i un altre de militar, el potent servei DRS

[Direcció d'Investigació i Seguretat]»²³. És a dir, pa i garrot. I és que Abdelaziz Buteflika (1937) i Muammar el Gaddafi (1942) empenen la violència com a mètode repressiu molt més durament que els altres règims autoritaris. De fet, entre el 17 i el 20 de febrer, 173 persones van morir a Líbia a causa de la repressió governamental, segons un informe de Human Rights Watch²⁴.

En tots els casos, al llarg del món àrab, podem veure com la situació socioeconòmica no era òptima, i s'ha acabat destacant com una de les causes principals de les revolucions. L'informe sobre el desenvolupament humà de 2010, elaborat pel Programa de les Nacions Unides pel Desenvolupament (PNUD)²⁵ situa Tunísia en la posició 81, Egipte en la 101, Algèria en la 84, Líbia en la 53, Marroc en la 114, Síria en la 111 i Iemen en la 133, d'un total de 168 casos estudiats, per citar alguns dels països del món àrab en què s'han portat a terme revoltes.

Els riscos i el fals dilema

Tot canvi comporta riscos. I no ens referim als riscos per Occident, sinó els que

amenacen el mateix món àrab. Ens referim al paper que jugaran els islamistes i, sobretot, les seves intencions si arribessin al poder. Heus aquí el gran i, al nostre entendre, fals dilema. L'Islam i democràcia. És viable que la democràcia prosperi al món àrab? És incompatible la democràcia amb la religió i fe islàmiques?

Com apunta el títol escollit per aquest article, el fet d'adjectivar el dilema com a fals ja denota que, per a nosaltres, aquest és inexistent. És més, des del nostre punt de vista, el fet de proposar aquesta qüestió com una disjuntiva —o Islam o democràcia— ja està condicionant la resposta i ho ubica tot en un *frame* determinat: el de la impossibilitat que la democràcia triomfi en els països àrabs.

Però no tothom comparteix aquesta perspectiva pejorativa envers l'Islam. L'expresident de la URSS Mikhàil Gorbtxov afirma que «les doctrines islàmiques defensen enèrgicament la justícia social i la pau. Un Islam que posi l'èmfasi en aquests valors pot tenir un gran potencial. Els processos democràtics i els autèntics avenços socioeconòmics de països com Turquia, Indonèsia i Malàisia donen peu a l'optimisme»²⁶.

21 CASTELLS, «Anatomía de una revolución».

22 TORREBLANCA, «Marruecos debería preocuparnos».

23 CEMBRERO, «Argelia, ¿la tercera revolución?»

24 Libya: Governments should demand end to unlawful killings.

25 PNUD, *El desenvolupament humà, la veritable riquesa de les nacions*.

26 GORBATXOV, «Règims autoritaris: Egipte us crida».

L'Índex de Llibertat de Premsa 2010 constata que la majoria dels països àrabs no respecten algunes premisses bàsiques de la democràcia com la llibertat d'expressió i d'informació

Si bé és cert que no hi ha experiències de sistemes plenament democràtics —amb els estàndards occidentals— a països del món àrab o de fe islàmica, això no implica que no puguin existir. I és que realment, tampoc es creia que molts estats d'Amèrica Llatina, entre les dècades de 1950 i 1970 poguessin esdevenir democràcies; o bé a Europa de l'Est; o Portugal i l'Estat espanyol. I ho han aconseguit, alguns amb més èxit que d'altres. Com afirma Jordi Vaquer, «es van equivocar llavors els que veien la història d'Espanya com a prova irrefutable de la incompatibilitat de la democràcia amb el caràcter espanyol, i convingria no repetir els errors amb el món àrab»²⁷. En aquest sentit, el periodista Salem Zenia fa una recomanació interessant quan ens impulsa a «aprendre la lliçó de la tragèdia algeriana de 1990 per tal d'evitar errors»²⁸.

Realment, seria adoptar una posició molt paternalista pensar que la democràcia no encaixa amb el món islàmic —perquè no estan preparats o suficientment madurs. Aquest plantejament et porta indefectiblement a pensar que la democràcia va lligada, gairebé de forma exclusiva, a un model social i un procés històric determinats. I en part, és cert. La L·lustració va permetre a les socie-

tats occidentals evolucionar i crear un corpus de normes, valors, conceptes, idees i teories que han anat, dinàmicament, evolucionant fins a permetre que la democràcia s'estableixi i prosperi. Però al nostre entendre, la democràcia no és un model tancat, sinó flexible, que s'ha d'adaptar a cada model cultural, històric i polític. Una democràcia per a cada lloc, però amb el denominador comú del respecte als drets polítics, a les llibertats civils, a la possibilitat real d'alternança política, a la separació clara de poders i a un llarg etcètera.

L'exemple de Turquia és paradigmàtic, i és un model a seguir per molts demòcrates dels països islàmics. Així ho creuen l'acadèmic suís Tariq Ramadan quan diu que «l'exemple de Turquia hauria de ser motiu d'inspiració»²⁹, i el periodista Lluís Bassets quan afirma que «l'aparició d'una nova generació postislamista i l'evolució de molts islamistes cap a la democràcia estan a l'estela de l'experiència turca»³⁰.

La Revolució de Gessamí beu directament de l'expresident de Tunísia entre 1957 i 1987 Habib Bourguiba (1903-2000), i la democràcia —relativa— de Turquia és filla de Mustafà Kemal Atatürk (1881-1938), o el pluralisme polí-

tic del Líban ve del pluralisme religiós inscrit a la seva Constitució. Ben Ali i Mubàrak han estat víctimes de la modernització de la societat, amb l'emancipació de la dona, el desenvolupament de l'ensenyament i la cultura i la laïcitat relativa de les institucions.

Com afirma l'intel·lectual francès Jacques Julliard, «el món àrab-musulmà, avui dia es mou entre tres models polítics: el despotisme laic —l'Iraq de Saddam Hussein, la Tunísia de Ben Ali o la Síria de Bachar al-Assad—, el totalitarisme religiós de l'Iran o de l'Àrabia Saudita, i la democràcia pluralista a l'estil Occidental —aquí encara no hi ha cap nom, ja que Turquia té elements de cadascun dels tres models. A la pregunta de si l'Islam és compatible amb la democràcia, cal respondre que sí, sempre que es tracti d'un Islam laic o quasi laic»³¹. La clau rau en el fet d'assolir un sistema que permeti que la gent vegi les seves necessitats satisfetes, no només les materials. Hem de tenir molt present que un sistema que no satisfaci les necessitats de la seva població està condemnat al fracàs. «Són nuls els projectes polítics a llarg termini que no són un sistema atractiu per a la població, ni tan sols per a les capes més desafavo-

27 VAQUER, «No son sátrapas».

28 ZENIA, «Cap a una revolució?»

29 RAMADAN, «La Turquia democràtica es el modelo».

30 BASSETS, «Desislamización».

31 JULLIARD, «La Tunisie est-elle contagieuse?»

Si bé és cert que no hi ha experiències de sistemes plenament democràtics a països del món àrabs o de fe islàmica, això no implica que no puguin existir

rides»³², afirma l'expert en món àrab Carlos Varona Narvi3n.

Per3o qu3 s'hauria de complir per tal que existís una democràcia islàmica? Ali M. Ansari respon que «la clau per una democràcia islàmica rau en el fet de que es puguin atorgar drets a fi de complementar les obligacions dels fidels. Un nou contracte social amb una fe renovada i modernitzada donaria garanties que la societat seguís essent creient i, per extensió, l'estat també»³³.

En definitiva, les democràcies s'han d'adaptar a la hist3ria, a les tradicions i a la cultura de cada lloc, sempre respectant els m3nims exigits perquè puguem parlar de democràcia. Com diu el catedràtic de ci3ncia pol3tica de la UPF Ferran Requejo, «les democràcies sempre s3n incomplertes respecte als seus propis valors, però algunes, 3s clar, ho s3n m3s que altres. Del que es tracta 3s de veure quin 3s l'estat de dret m3s adequat a un context específic»³⁴. Si s'aconseguís una democràcia, un estat de dret, que fos vàlida pel context específic del món àrab, que permetés satisfer les necessitats de la poblaci3, cauria definitivament el mite i el fals dilema. I,

sobretot, com apunta el professor de pau i desenvolupament de la University of Maryland Shibley Telhami, «estaríem sent testimonis del pitjor malson d'Osama Bin Laden»³⁵.

Per3o, podríem trobar-nos davant d'una quarta onada democratitzadora, seguint la terminologia establerta pel polit3leg Samuel P. Huntington al llibre *La tercera ola?* Huntington va estipular que existeixen cicles que generen democràcies per regions, seguint un obvi efecte contagi. L'autor va determinar que havien existit tres grans onades hist3riques, essent la darrera la que va començar a Europa a partir de la coneguda Revoluci3 de Vellut a Txecoslovàquia i la dels Clavells a Portugal. Però avui, encara 3s massa aviat per poder respondre a aquesta pregunta, ja que la realitat 3s dinàmica i desconeixem cap a on desembocaran les revoltes que tot just comencen. No podem saber si els nous governs que apareixeran seran democràtics i respectaran els drets pol3tics i les llibertats civils o si, per contra, es prosseguirà amb els vells r3gims autoritaris però amb nous dictadors o amb governs militars. I en aquesta disjuntiva, Occident, hi juga un paper determinant.

32 VARONA NARVI3N, «¿Democracia árabe? Una presencia que se abre paso más allá del espejismo».

33 ANSARI, «Los futuros alternativos del Islam».

34 REQUEJO, «Estat de dret i pluralisme».

35 TELHAMI, «Bin Laden's nightmare in Egypt».

Les democràcies s'han d'adaptar a la història, a les tradicions i a la cultura de cada lloc, sempre respectant els mínims exigits perquè puguem parlar de democràcia

Interessos o valors?

L'actitud occidental

El periodista nord-americà Fareed Zakaria situa un interessant debat quan es pregunta si «els EUA volen impulsar els seus propis interessos particulars a l'exterior o desitgen crear una estructura de regles, pràctiques i valors pels que es regeixi el món [...]». Què han de fer els EUA? Què ha de fer Europa? Segons Zakaria, «en una època de noves potències en ascens, la meta primordial dels EUA ha de ser aquesta última»³⁶. Atorgar preponderància als interessos propis —com s'ha fet històricament— recordant el clàssic interès nacional o ser coherents amb els valors cardinals de les democràcies occidentals i exigir-los arreu?

Aquest debat entre interessos i valors fa referència a la tria entre règims autoritaris i fonamentalisme islàmic. Així, els estats occidentals han defensat i ajudat a règims autoritaris, en contra dels seus discursos democratitzadors i de defensa dels drets humans, per tal de contenir la immigració irregular, el tràfic de drogues, el fonamentalisme religiós i, molt especialment, el terrorisme transnacional.

I és cert que europeus i nord-americans han fet prevaldre en la relació amb

el món àrab, sempre o gairebé sempre, els seus interessos —la clàssica *realpolitik*— als valors. De fet, i tal i com afirma Jordi Vaquer, «els països occidentals es van equivocar en no condicionar la seva política cap al món àrab a la posada en pràctica de principis com el respecte als drets humans i a la democràcia. Les revoltes àrabs no desacrediten aquests principis universalistes, sinó precisament el seu abandonament»³⁷.

Així, cada cop hi ha més veus crítiques que s'alcen per reclamar un canvi en aquest model d'actuació. Gràcies a la conscienciació pública global, als mitjans de comunicació transnacionals, a les noves tecnologies, a Internet, al 2.0... part de la població occidental reclama actuacions estatals coherents amb els valors proclamats i no només una persecució de l'interès nacional. El periodista nord-americà Nicholas D. Kristof és d'aquest parer: «siguem coherents amb els nostres valors. Al Pròxim Orient hem assajat una *realpolitik* que ha demostrat anar en contra nostra»³⁸. I a Europa també sentim veus que apunten a aquesta direcció, com per exemple, el filòsof eslovè Slavoj Žižek, quan afirma que «la hipocresia dels demòcrates occidentals és sorprenent:

abans donaven suport públicament a la democràcia, però ara, quan el poble s'aixeca contra la tirania per defensar, no la religió, sinó una llibertat i una justícia laiques, es mostren profundament preocupats»³⁹.

Una doble moral, una doble vara de mesurar. Es proclama una cosa, se'n fa una altra, moltes vegades en completa contradicció amb el que s'havia afirmat. I això, òbviament, va en contra dels interessos del propi estat perquè comporta una pèrdua de credibilitat i de legitimitat, tant a nivell nacional com a nivell internacional. «Durant més de mig segle, la diplomàcia nord-americana, així com les europees, han actuat a l'Orient Mitjà predicant el contrari del que feien: per una banda, proclamaven el seu compromís amb la llibertat, però, al mateix temps, donaven suport als autòcrates»⁴⁰. Així de contundent descriu Xavier Batalla, president del Centre Internacional de Premsa de Barcelona, l'actuació duta a terme al llarg del segle XX per les diplomàcies occidentals.

L'opinió pública i publicada cada cop és més crítica amb aquest tipus d'actuacions: s'informa, es critica, es dóna a conèixer a la població i això incideix en el sentit del vot. Per tant, va en contra

36 ZAKARIA, «El mundo después de USA».

37 VAQUER, «Democracia sin adjetivos».

38 KRISTOF, «Egipte: Quatre lliçons als EUA».

39 ŽIZEK, «Caos bajo los cielos: qué magnífica situación».

40 BATALLA, «Como en 1952».

Tradicionalment, europeus i nord-americans han fet prevaldre en la relació amb el món àrab els seus interessos —la clàssica *realpolitik*— als valors democràtics

dels propis interessos d'un partit que ostenta el poder actuar d'acord amb els valors imperants a la societat, i no exclusivament en funció de l'interès nacional. En aquesta línia, el columnista de *La Vanguardia* Lluís Foix afirma que «els EUA i Europa s'han dedicat a mantenir governs corruptes i dictatorials per tal de lluitar contra el terrorisme i a tancar les portes del continent a les allaus de persones que cerquen una vida més digna»⁴¹. Avui en dia, doncs, ja no funciona l'excusa del terrorisme, de la immigració massiva, del tràfic de drogues, de la contenció de l'islamisme fonamentalista per tal de mantenir governs autoritaris i dictatorials. La política exterior clàssica ha caducat perquè hem de tenir present que, com afirma el comentarista polític nord-americà David Brooks, «les autocràcies són molt més fràgils que les democràcies»⁴².

Però què hi diu el món àrab? L'egipci Mohamed El-Baradei, Premi Nobel de la Pau el 2005, afirma que «Occident ha d'entendre que no hi pot haver estabilitat si no és el poble qui escull lliurement el seu govern. Occident creu cegament que no hi ha cap altra opció que la dels règims autoritaris o els gihadistes. És fals. A Egipte hi ha un ampli espectre de persones laiques, liberals, partidà-

ries del mercat lliure. Si es poguessin organitzar, elegirien un govern modern i moderat»⁴³.

Efectivament, la diplomàcia i els governs occidentals han fracassat a l'hora de tractar amb aquestes revolucions. Han anat tard, a remolc dels esdeveniments i amb una actitud reactiva, no proactiva. En especial, el paper de la UE ha estat frustrant, encara més lenta que la diplomàcia nord-americana. No s'ha vist ni sentit el president del Consell Europeu Herman Van Rompuy o l'Alt Representant de la Unió per a Assumptes Exteriors i Política de Seguretat Catherine Ashton al llarg de les revolucions, almenys fins a un estadi ja força avançat d'aquestes. I això, per no comentar l'actuació de la diplomàcia francesa, amb Michèle Alliot-Marie al capdavant, o les frases fora de lloc del president italià Silvio Berlusconi.

Una perspectiva que constata el propi Javier Solana quan afirma que està «decebut amb la resposta europea. Obama ha fet equilibris extraordinaris dins del seu propi govern, però ha marcat ell la línia i, sense cap mena de dubte, l'ha marcat bé. Ha tingut una postura clara»⁴⁴. Obama va dir que ens havíem de situar al costat correcte de la Histò-

ria. I, sens dubte, els EUA s'han avançat a Europa. Una Europa desapareguda, incapaç de donar respostes i de projectar-se internacionalment amb una sola veu. «Massa poc i massa tard»⁴⁵, diu el periodista Francisco G. Basterra. I això que Europa hauria de ser la principal interessada en la regió, tenint en compte que comparteix amb el món àrab la riba de la Mediterrània.

De fet, la pròpia Unió pel Mediterrani, amb seu a Barcelona, no se sap molt bé quin paper juga i quina funció ha de tenir a partir d'ara amb un secretari general dimitit des del gener de 2011 —el jordà Ahmad Masa'deh— i sota la presidència compartida de Nicolas Sarkozy i Hosni Mubàrak. El que va ser un intent del president francès de crear una política mediterrània fora de la UE, tot dirigint un projecte restringit als països de les ribes del *Mare Nostrum*, s'ha convertit en un clar exemple de com es prioritzen els interessos per sobre dels valors. La Unió pel Mediterrani quedava estructurada sobre projectes concrets, com l'energia solar, la descontaminació del mar, la protecció civil, les PIMES, les infraestructures i les universitats, obviant qüestions bàsiques com la democràcia i els drets humans.

Així, hem pogut veure com la UE ha quedat en fora de joc. Una actuació la-

41 FOIX, «Una revolta sense líders».

42 BROOKS, «The Quest for Dignity».

43 EL-BARADEI, «Gli USA e l'Europa abbandonino i regimi che hanno sostenuto».

44 Entrevista a Javier Solana

45 BASTERRA, «Mientras Europa dormita».

» Davant de les dictadures, molts àrabs van creure que el canvi real era l'integrisme islàmic. Però la revolta tunisiana demostra que també existeix l'alternativa democràtica

mentable que se suma a la desenvolupada per alguns grups polítics. Com la Internacional Socialista, que ha expulsat a Ben Ali i a Mubàrak un cop les revolucions ja havien triomfat. Fins llavors, i sense cap tipus de pudor, aquests dos dictadors havien format part del grup polític. Un fet tan lamentable com la recent visita de José Bono i Josep Antoni Duran i Lleida al règim dictatorial de Guinea Equatorial, atorgant legitimitat a Teodoro Obiang. Una mostra més de la incoherència de molts estats a l'hora de dur a terme una política exterior fonamentada en els interessos en lloc de en els valors democràtics.

En definitiva, manllevant unes paraules de l'historiador britànic Timothy Garton Ash, «si la UE no ofereix una resposta generosa, imaginativa i estratègica a tot el que està succeint a la riba sud del Mediterrani, serà un fracàs, i en pagarem les conseqüències algun dia a tots els carrers àrabs d'Europa, que no són pocs»⁴⁶.

Conclusions

Qui som nosaltres per decidir qui pot i qui no pot ser una democràcia? Per decidir qui està preparat i qui no ho està?

De les revolucions de Tunísia i d'Egipte, i de les que estan en camí, en podem extreure dues conclusions. La primera, que món àrab i democràcia no són incompatibles, que és possible desenvolupar amb èxit la democràcia en un país de fe islàmica. De fet, davant de les dictadures, molts àrabs van creure que un canvi radical de la situació sols podia venir de la mà dels integristes. És aquesta «maledicció»⁴⁷, segons Mahmoud Hussein, la que el poble tunisià ha trencat. La seva revolució, conjuntament amb la d'Egipte, ha dit «no» a l'estat despòtic modern i a l'estat teològic medieval, i ha dit «sí» a la separació entre la política i la religió.

La segona conclusió és que els interessos i els valors no són incompatibles. Els governs i les autoritats occidentals, europees i nord-americanes, han pecat habitualment de paternalistes i d'interessades, sempre posant per davant els interessos als valors, i proclamant de portes endins el que no apliquen de portes enfora, en especial, envers al món àrab. Atès que no hi ha hagut coherència entre les idees, els discursos i les accions, han perdut legitimitat, tant a nivell nacional com a nivell internacional. No ha de quedar cap dubte que ser

coherent amb els teus valors va lligat amb els teus interessos. Occident, donant suport i mantenint les «dictadures amigues»⁴⁸, en paraules del periodista Ignacio Ramonet, ha fet un mal negoci.

Falsos dilemes. Marcs mentals que t'obliguen a escollir entre una cosa i una altra, quan en realitat, aquesta disjunció no existeix. Democràcia o Islam; interessos o valors. Heus aquí dos dels falsos dilemes que ens presenta el segle XXI. ◀

46 GARTON ASH, «Un mensaje de esperanza y advertencia».

47 HUSSEIN, «Après la Tunisie, l'Égypte cherche sa liberté. Les régimes arabes ont perdu leur légitimité».

48 RAMONET, «Esas 'dictaduras amigas'».

MÉS INFORMACIÓ

ANSARI, Ali M. «Los futuros alternativos del Islam». A *La Vanguardia Dossier*, 2002, núm. 1, p. 39-43.

BASSETS, Lluís. «Desislamización» [En línia]. A *El País*, 2011. Disponible a: <www.elpais.com/articulo/internacional/Desislamizacion/elpepiint/20110213elpepiint_4/Tes>

BASTERRA, Francisco G. «Mientras Europa dormita» [En línia]. A *El País*, 2011. Disponible a: <www.elpais.com/articulo/internacional/Mientras/Europa/dormita/elpepiint/20110219elpepiint_11/Tes>

BATALLA, Xavier. «Como en 1952» [En línia]. A *La Vanguardia*, 2011. Disponible a: <www.lavanguardia.es/opinion/articulos/20110212/54113453926/como-en-1952.html>

BEN YAHMED, Bechir. «Une nouvelle Tunisie». A *Jeune Afrique*, de 23 de gener de 2011, p. 3.

BROOKS, David. «The Quest for Dignity» [En línia]. A *The New York Times*, 2011. Disponible a: <www.nytimes.com/2011/02/01/opinion/01brooks.html?_r=1&ref=davidbrooks>

Tunisia [En línia]. CIA World Factbook, 2011. Disponible a: <www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ts.html>

CASTELLS, Manuel. «Revolución en Egipto» [En línia]. A *La Vanguardia*, 2011. Disponible a: <www.lavanguardia.es/opinion/articulos/20110212/54113455186/revolucion-en-egipto.html>

CASTELLS, Manuel. «Anatomía de una revolución». A *La Vanguardia*, de 19 de febrer de 2011, p. 21.

CEMBRERO, Ignacio. «Argelia, ¿la tercera revolución?» [En línia]. A *El País*, 2011. Disponible a: <www.elpais.com/articulo/internacional/Argelia/tercera/revolucion/elpepiint/20110214elpepiint_8/Tes>

CLINTON, Hillary. (2011) «Internet Rights and Wrongs: Choices & Challenges in a Networked World» [En línia]. Disponible a: <www.state.gov/secretary/rm/2011/02/156619.htm>

DANIEL, Jean. «Renaissance d'une nation». A *Le Nouvel Observateur*, de 27 de gener de 2011, p. 40.

EL-BARADEI, Mohamed. «Gli USA e l'Europa abbandonino i regimi che hanno sostenuto». A *La Repubblica*, de 28 de gener de 2011, p. 19.

Entrevista a Hamdy Hasan [En línia]. A *El País*, 2011. Disponible a: <www.elpais.com/articulo/internacional/Egipto/debe/ser/pais/laico/elpepiint/20110215elpepiint_5/Tes>

Entrevista a Javier Solana [En línia]. A *El País*, 2011. Disponible a: <www.elpais.com/articulo/internacional/modelo/escoja/Egipto/fijara/toda/region/elpepiint/20110219elpepiint_7/Tes>

FOIX, Lluís. «Una revolta sense líders» [En línia]. A *Avui*, 2011. Disponible a: <www.avui.cat/noticia/article/7-vista/8-articles/364773-una-revolta-sense-liders.html>

GARTON ASH, Timothy. «Un mensaje de esperanza y advertencia» [En línia]. A *El País*, 2011. Disponible a: <www.elpais.com/articulo/opinion/mensaje/esperanza/advertencia/elpepiopi/20110219elpepiopi_4/Tes>

GERGES, Fawaz A. «Egipto y los Hermanos Musulmanes» [En línia]. A *La Vanguardia*, 2011. [Online] Disponible a: <www.lavanguardia.es/opinion/articulos/20110210/54112997153/egipto-y-los-hermanos-musulmanes.html>

GORBATXOV, Mikhaïl. «Règims autoritaris: Egipte us crida». A *Ara*, de 19 de febrer de 2011, p. 32.

HOBSBAWN, Eric. *Historia del Siglo XX*. Barcelona: Crítica, 1995.

HUSSEIN, Mahmoud. «Après la Tunisie, l'Égypte cherche sa liberté. Les régimes arabes ont perdu leur légitimité». A *Le Monde*, de 28 de gener de 2011, p. 18.

JULLIARD, Jacques. «La Tunisie, est-elle contagieuse?». A *Marianne*, de 22 de gener 2011, p. 3.

KRISTOF, Nicholas D. «Egipte: Quatre lliçons als EUA» [En línia]. A *Ara*, 2011. Disponible a: <www.ara.cat/ara_premium/debat/Egipte-quatre-lli-cons-als-EUA_0_427757236.html>

LAQUEUR, Walter. «Egipto, mañana» [En línia]. A *La Vanguardia*, 2011. Disponible a: <www.lavanguardia.es/opinion/articulos/20110203/54109451848/egipto-manana.html>

LÉVY, Bernard-Henri. «Preguntas sobre la revolución egipcia» [En línea]. A *El País*, 2011. Disponible a: <www.elpais.com/articulo/internacional/Preguntas/revolucion/egipcia/elpepiint/20110220elpepiint_5/Tes>

Libya: Governments should demand end to unlawful killings [En línea]. Human Rights Watch, 2011. Disponible a: <www.hrw.org/en/news/2011/02/20/libya-governments-should-demand-end-unlawful-killings>

Map of Freedom in the World 2010 [En línea]. Freedom House, 2011. Disponible a: <www.freedom-house.org/template.cfm?page=363&year=2010>

NAVARRO, Vicenç. «Lo que no se conoce sobre Egipto» [En línea]. A *Público*, 2011. Disponible a: <blogs.publico.es/dominiopublico/3047/lo-que-no-se-conoce-sobre-egipto/>

OBAMA, Barack. «Obama's Speech in Cairo» [En línea]. Disponible a: <www.nytimes.com/2009/06/04/us/politics/04obama.text.html?pagewanted=1&_r=3>

Press Freedom Index 2010. Reporters Sense Fronteres, 2011. Disponible a: <<http://en.rsf.org/press-freedom-index-2010,1034.html>>

RAMADAN, Tariq. «La Turquía democrática es el modelo» [En línea]. A *El País*, 2011. Disponible a: <www.elpais.com/articulo/opinion/Turquia/democratica/modelo/elpepiopi/20110210elpepiopi_11/Tes>

RAMONET, Ignacio. «Esas 'dictaduras amigas'» [En línea]. A *Rebelión*, 2011. Disponible a: <www.rebelion.org/noticia.php?id=121614>

REQUEJO, Ferran. «Estat de dret i pluralisme» [En línea]. A *Ara*, 2011. [Online] Disponible a: <www.ara.cat/ara_premium/debat/dret-pluralisme_0_421757826.html>

SOLER, Eduard. «Ejército y poder en las protestas de Egipto» [En línea]. A *El Periódico*, 2011. Disponible a: <www.cidob.org/es/prensa/cidob_en_los_medios/ejercito_y_poder_en_las_protestas_de_egipto>

SUN TZU. *El arte de la guerra*. Madrid: MR Ediciones, 1999.

SZAFRAN, Maurice. «Dictateur, un métier difficile». A *Marianne*, de 29 de gener de 2011, p. 6.

TELHAMI, Shibley. «Bin Laden's nightmare in Egypt» [En línea]. A *Político*, 2011. Disponible a: <www.politico.com/news/stories/0211/49333.html>

The State of the World's Human Rights 2010 [En línea]. Amnistía Internacional, 2010. Disponible a: <thereport.amnesty.org/en/download>

TORREBLANCA, José Ignacio. «Marruecos debería preocuparnos» [En línea]. A *El País*, 2011. Disponible a: <www.elpais.com/articulo/internacional/Marruecos/deberia/preocuparnos/elpepiint/20110211elpepiint_15/Tes>

VAQUER, Jordi. «Democracia sin adjetivos» [En línea]. A *El País*, 2011. Disponible a: <www.elpais.com/articulo/internacional/Democracia/adjetivos/elpepiint/20110208elpepiint_9/Tes>

VAQUER, Jordi. «No son sátrapas» [En línea]. A *El País*, 2011. Disponible a: <www.elpais.com/articulo/internacional/satrapas/elpepiint/20110125elpepiint_9/Tes>

VAQUER, Jordi. «Túnez tras la revolución» [En línea]. A *El País*, 2011. Disponible a: <www.elpais.com/articulo/opinion/Tunez/revolucion/elpepiopi/20110215elpepiopi_13/Tes>

VARONA NARVIÓN, Carlos. «¿Democracia árabe? Una presencia que se abre paso más allá del espejismo» [En línea]. A *Real Instituto Elcano - ARI*, 2011. Disponible a: <www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano/contenido?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_es/zonas_es/ari31-2011>

ZAKARIA, Fareed. *El mundo después de USA*. Madrid: Espasa, 2009.

ZENIA, Salem. «Cap a una revolució?». A *Ara*, de 18 de febrer de 2011, p. 26.

ZIZEK, Slavoj. «Caos bajo los cielos: qué magnífica situación» [En línea]. A *El País*, 2011. Disponible a: <www.elpais.com/articulo/opinion/Caos/cielos/magnifica/situacion/elpepiopi/20110203elpepiopi_4/Tes>